

ROSYJSKIE SIŁY ZBROJNE NA OBSZARZE GUBERNI LUBELSKIEJ W LATACH 1864–1914¹

Krzysztof Latawiec

Instytut Historii
Zakład Historii Krajów Europy Wschodniej
Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej
e-mail: latawiec1312@o2.pl

Streszczenie. Gubernia lubelska z racji swojego położenia geograficznego stanowiła bardzo ważną część Królestwa Polskiego, jak i całego imperium rosyjskiego. Takie uwarunkowania wpłynęły na utrzymywanie na jej obszarze znacznych sił armii carskiej. Klęska powstania styczniowego wydatnie wpłynęła na powiększenie kontyngentu rosyjskich sił zbrojnych. Niniejszy artykuł analizuje przemiany zachodzące w dyslokacji jednostek wojskowych armii Romanowów i ich liczebności. Ponadto na przykładzie kilku oddziałów poruszono kwestie pochodzenia społecznego i terytorialnego oraz wyznania oficerów i żołnierzy stacjonujących w guberni lubelskiej między powstaniem styczniowym a I wojną światową.

Słowa kluczowe: armia rosyjska, gubernia lubelska, Rosjanie

Jednym z fundamentów władzy carskiej na ziemiach Królestwa Polskiego w XIX i na początku XX stulecia były rosyjskie siły zbrojne. Obszar między Wisłą a Bugiem stał się miejscem stacjonowania różnorodnych części składowych sił militarnych, jednej z niewątpliwie ówczesnych potęg europejskich. W historiografii polskiej niestety nie doczekaliśmy się jak dotąd pełnego ujęcia odnoszącego się do problemów rozlokowania armii rosyjskiej w Królestwie Polskim w ciągu półwiecza obejmującego lata 1864–1914. Nieliczne prace autorstwa A. Dobrońskiego, M. Kulika i J. Kozłowskiego² nakreślają obraz armii rosyjskiej jedynie w pewnym wąskim okresie, takim jak np. w przededniu wybuchu I wojny światowej lub na dość wąskim terytorium (gubernia siedlecka).

¹ Niniejszy artykuł powstał dzięki środkom uzyskanym z grantu promotorskiego Komitetu Badań Naukowych pt. „Społeczność rosyjska na terenie guberni lubelskiej w latach 1864–1915”.

² A. Dobroński, *Dyslokacja wojsk rosyjskich w Królestwie Polskim przed I wojną światową*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości”, t. XX, 1976; M. Kulik, *Dyslokacja oddziałów armii rosyjskiej w guberni siedleckiej w latach 1874–1912*, „Podlaski Kwartalnik Kulturalny” 2002, nr 2; J. Kozłowski, *Warszawski Okręg Wojskowy w 1874 r.*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości”, t. XXXVIII, 1996.

Niniejszy artykuł ma na celu nakreślenie przemian zachodzących w dyslokacji jednostek wojskowych armii carskiej na obszarze jedynie guberni lubelskiej w granicach wyznaczonych ukazem carskim z dnia 19/31 grudnia 1866 r. Ponadto autor podejmie próbę nakreślenia pochodzenia terytorialnego i społecznego członków korpusu oficerskiego i żołnierzy odbywających powszechną służbę wojskową na obszarze tej części Królestwa Polskiego.

Królestwo Polskie, ze względu na swe położenie geograficzne, stanowiło bardzo ważny punkt w systemie obronnym imperium. Wysunięte na zachód, wrzynające się w terytorium monarchii austriackiej i pruskiej, czyniło z Kongresówki pomost dla armii rosyjskich, z którego mogły w razie zagrożenia uderzyć w kierunku południowej i zachodniej Europy. Gubernia lubelska zajmowała w tym systemie obronnym specyficzne miejsce. Jej południowe powiaty, jako teren przygraniczny, potrzebowały należytej ochrony militarnej. Początkowo władze carskie swoje siły zbrojne dzieliły na armie, którym powierzano do ochrony jakiegoś wydzielonego terytorium imperium. W okresie reform wojskowych będących konsekwencją przegranej wojny krymskiej cała Kongresówka, w tym gubernia lubelska, w lipcu 1862 r. znalazła się pod militarnym zwierzchnictwem Warszawskiego Okręgu Wojskowego³.

Władze carskie już w okresie międzypowstaniowym skierowały na Lubelszczyznę część swych sił zbrojnych w celu zapalenia pustki, jaka powstała po oddziałach zlikwidowanego wojska polskiego. W ciągu 30 lat przez jej terytorium przewinęło się kilkanaście jednostek piechoty, kawalerii i artylerii wchodzących w skład I Armii Czynnej, takie jak: 5 Dywizja Piechoty, 12 Dywizja Piechoty, 3 Grenadierska Brygada Artylerii, komendy inwalidów czy pułki kozaków dońskich, które stacjonowały m.in. w Lublinie, Chełmie, Puławach czy Janowie. Ponadto w skład systemu obronnego wchodziła twierdza Zamość i Iwangoń. Ta ostatnia była budowana od przełomu lat 30. i 40. XIX stulecia⁴. Niepokoje

³ W wyniku utworzenia okręgu zlikwidowano zarząd I Armii Czynnej. Ł. G. Bieskrownyj, *Russkaja armija i flot w XIX wiekie. Wojenno-ekonomiczeskij potencjal Rossii*, Moskwa 1973, s. 207; P. A. Zajonczkowski, *Wojennyje reformy w 1860–1870 godow w Rossii*, Moskwa 1952, s. 94; J. Kozłowski, *op. cit.*, s. 98–100; W. Caban, *Służba rekrutów z Królestwa Polskiego w armii carskiej w latach 1831–1873*, Warszawa 2001, s. 47; M. Kulik, *op. cit.*, s. 5.

⁴ W latach 30. stacjonowały pododdziały 3 Korpusu Piechoty. Największa translokacja jednostek wojskowych związana była z wydarzeniami rabacji Jakuba Szeli, Wiosny Ludów na Węgrzech i wojny krymskiej. W skład struktur armii rosyjskiej na tym terenie wchodziły jeszcze 2 magazyny zaopatrzenia mieszczące się w Lublinie i Zamościu oraz szpitale wojenne umieszczone w tych samych miastach. Rossijskij Gosudarstwennyj Wojenno-Istoriczeskij Archiw w Moskwie (dalej cyt. RGWIA), fond (dalej cyt. f.) 13133, opis (dalej cyt. op.) 1, dzieło (dalej cyt. d.) 514 (cały poszyt); Archiwum Państwowe w Lublinie (dalej cyt. APL), Lubelski Naczelnik Wojenny, sygn. 1, k. 19, 21, 45–46, 85, 89, 333; Rząd Gubernialny Lubelski (1837–1866), sygn. tajne 202, p. 1, 3–4, 17; sygn. policyjne 68, k. 235–237; Akta miasta Lublina (1809–1874), sygn. 1216, 2514 (całe poszyty); Urząd Stanu Cywilnego (dalej cyt. USC) Lublin, prawosławne-cerkiew Narodzenia NMP, sygn. 1, k. 1–3; sygn. 5, k. 1–5; sygn. 5a, k. 1–8; sygn. 10, k. 1–2; USC Zamość, prawosławne-cerkiew twierdzy, sygn. 1, 2 (całe księgi); K. A. Focht, *Kratkaja istorija 18-go Wologodskago polka 1803–1897 g.g.*, Żitomir 1898, s. 40, 60; W. Bogdanowicz, *Kratkaja*

w 1846 r. w austriackiej Galicji, a później wydarzenia Wiosny Ludów przyczyniły się do tymczasowego wzmocnienia rosyjskich sił wojskowych w południowej części ówczesnej guberni lubelskiej. Mianowicie w powiecie zamojskim w latach 1846–1848 skoncentrowano pułk piechoty, baterię 5 Lekkiej Konnej Brygady Artyleryjskiej, szwadron Wołyńskiego pułku ułanów oraz dwie sotnie kozaków dońskich⁵. Pod koniec lat 40. rosyjskie siły wojskowe liczyły na interesującym nas terenie 12–13 tys. żołnierzy⁶.

Początek lat 50. przyniósł ustabilizowanie sytuacji odnośnie stacjonowania rosyjskich jednostek wojskowych na Lubelszczyźnie. Mianowicie część carskich sił zbrojnych po powrocie z interwencji z obszaru Węgier osiadła w Kongresówce. W guberni lubelskiej pod koniec 1852 r. stacjonował m.in. sztab 12 DP oraz 48 Odeski p.p. Wybuch wojny krymskiej pociągnął za sobą kolejną falę translokacji. Dotychczasowe siły zbrojne w większości z Lubelszczyzny zostały skierowane na front. Ich miejsce w 1853 r. zajął sztab 4 DP i części składowe Ołonieckiego p.p. Rok później, jednostki te przetransportowano do guberni kieleckiej, a na nowe miejsce służby skierowano pułki 3 DP (9 Staroingermelandzki p.p. i 12 Wielkołucki p.p.)⁷. Dopiero koniec lat 50. w Kongresówce przyniósł stabilizację odnośnie rozlokowania jednostek armii rosyjskiej. Utrwalona struktura, pomimo przywrócenia w 1861 r. stanu wojennego, nie uległa zmianie. Władze carskie pozostawały w uśpieniu, nie przeczuwając przygotowań polskiego państwa podziemnego do wybuchu powstania styczniowego i nie wzmocniły swego zaplecza militarnego. Na terenie południowej części guberni lubelskiej w końcu grudnia 1862 r., struktura armii rosyjskiej wyglądała nastę-

istorija 19-go piechotnago Kostromskiego polka s 1805 po 1900 g., Żitomir 1900, s. 147–149; Łowczinskij, *Kratkaja istorija 31-go piechotnago Aleksopolskago polka*, Warszawa 1909, s. 44–45; Fiedorow, *Soldatskaja pamiatka 30-go piechotnago Poltawskiego polka*, Warszawa 1909, s. 45–46; Nikolajew, *Istorija 17-go piech. Archangielogorodskago Jego Impieratorskago Wysoczestwa Wielikago Kniazia Władimira Aleksandrowicza polka. 1700–1900*, Pietierburg 1900, s. 373–377; J. Pietrowskij-Sztiern, *Jewriei w russoj armii. 1827–1914*, Moskwa 2003, s. 85; *Priedislowie k fondam nr 13133 (Iwangorodskaja Kriepost i podczinnyje jej uczrieżdienija i wojskowyje czasti 1818–1917)*, maszynopis przechowywany w Rossijskim Gosudarstwiennym Wojenno-Istoriczeskim Archiwie w Moskwie, s. 2–8; B. Sawasroczyńska, *Likwidacja zamojskiej twierdzy*, [w:] *Zamość. Z przeszłości twierdzy i miasta*, pod red. A. Kopruckowniaka i A. A. Witusika, Lublin 1980, s. 194; A. Dobroński, *Potencjał militarno-gospodarczy Królestwa Polskiego w latach 1907–1914*, Warszawa 1976, s. 39; A. Gruszecki, *Twierdze rosyjskie na ziemiach polskich*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości”, t. XII, 1966, cz. 1, s. 228–230; M. Sobieraj, *Pod skrzydłami dwóch czarnych orłów. Wojskowe dzieje Chełma w latach 1889–1918*, [w:] *Chełmskie Zeszyty Historyczne. W 75 rocznicę odzyskania niepodległości*, Chełm 1993, s. 13.

⁵ APL, Rząd Gubernialny Lubelski (1837–1866), sygn. policyjne 68, p. 236–237.

⁶ W 1847 r. w powiecie lubelskim, krasnostawskim, zamojskim i hrubieszowskim ówczesnej guberni lubelskiej stacjonowało 12 360 żołnierzy (7750 piechoty, 3750 kawalerii i 860 artylerii). Archiwum Główne Akt Dawnych, Zbiory kartograficzne, sygn. AK 75, p. 1280.

⁷ M. Sobieraj, *Garnizon wojsk rosyjskich w Lublinie 1850–1915*, „Lubelskie Wiadomości Numizmatyczne”, t. X, Lublin 2001, s. 28.

pująco: podstawą systemu obronnego stanowiły pułki piechoty rozmieszczone w Janowie (17 Archangielogorodzki), Lublinie (18 Wołogodski), Opolu Lubelskim i Końskowoli (5 Batalion Strzelców); pułki kawalerii stacjonujące w Krasnymstawie (4 Charkowski pułk ułanów) i Hrubieszowie (10 pułk kozaków dońskich), a także oddziały artylerii kwaterujące w Chełmie (1 Dońska konno-artyleryjska bateria), Lubartowie i Końskowoli (po 1 baterii 5 Brygady Artylerii), garnizony twierdz Iwangozrod i Zamość oraz jednostki pomocnicze, m.in. komendy inwalidów w Lublinie i Zamościu. Siły armii rosyjskiej liczyły wtedy około 12 700 osób⁸.

Wybuch powstania styczniowego zaskoczył władze rosyjskie. Na terenach wiejskich inicjatywa należała do powstańców, a punktami oporu Rosjan stały się ośrodki miejskie. Początkowo władze w Warszawie postanowiły ogniska polskiej *matieży* zdławić dostępnymi środkami, stacjonującymi w Kongresówce⁹. Zwalczenie partyzantki przebiegało jednak z pewnymi trudnościami, dlatego też sztab główny w Petersburgu zdecydował się w lipcu 1863 r. na wzmocnienie sił zbrojnych walczących z powstaniem styczniowym. W tym celu na teren guberni lubelskiej skierowano oddziały 8 DP stacjonującej dotąd w Kijowskim Okręgu Wojennym¹⁰. Późną jesienią 1863 r. z terenów guberni wołyńskiej napłynęły oddziały wojskowe, które miały zagęścić szeregi armii walczącej z powstańcami. W efekcie poczynionych kroków na Lubelszczyźnie znalazły się jednostki wspomnianej 8 DP (pułki piechoty: 29 Czernihowski, 30 Połtawski, 31 Aleksopolski, 32 Kriemienzugski i 8 Batalion Strzelców) oraz 3 Dywizji Kawalerii (Głuchowski pułk dragonów). W ciągu dalszych kilku miesięcy dość często dochodziło do niewielkich translokacji poszczególnych podjednostek wywołanych potrzebą wzmocnienia oddziałów tropiących zgrupowania partyzantów

⁸ Jednostki stacjonujące na interesującym nas terenie wchodziły w skład I Armii. Pułki piechoty przynależały do 5 DP, której sztab znajdował się w Lublinie. Siły zgromadzone na Lubelszczyźnie stanowiły około 1/5 stanu armii rosyjskiej stacjonującej w Kongresówce. RGWIA, f. 2631, op. 1, d. 6, k. 6–6v; f. 2632, op. 1, d. 4, k. 4–4v; f. 2633, op. 1, d. 1, k. 5–5v; APL, USC Lublin, prawosławne-cerkiew Narodzenia NMP, sygn. 19 (cała księga); *Wojennyja diejstwija w Carstwie Polskom w 1863 godu. Naczalo wozstaniaja (janwar, fiewral i pierwaja polowina marta)*, s. 148, 377–380, 382–384; W. J. Dżakow, I. S. Miller, *Riewolucionnoje dżiżenije w russkoj armii i wosstanieje 1863 g.*, Moskwa 1964, s. 16; O. Agafonow, *Kazaczi wojska Rossijskoj Umpierii. Pantieon Otieczestwiennoj Slawy*, Moskwa 1995, s. 69–70; S. Buksiński, *Region puławski w latach powstania styczniowego*, [w:] *Puławy. Materiały z sesji popularnonaukowej*, Lublin 1964, s. 181, 192–193; W. Szymanek, *Z dziejów powiatu janowskiego i kraśnickiego w latach 1474–1975*, Kraśnik 2003, s. 33.

⁹ L. Ratajczyk, *Polska wojna partyzancka 1863–1864. Okres dyktatury Romualda Traugutta*, Warszawa 1966, s. 62–63.

¹⁰ RGWIA, f. 484, op. 1, d. 88, k. 1–2, 7, 9, 11–11v, 13–13v; *Dniownik P.A. Wałujewa ministra wnutriennych diel w dwuch tomach*, t. I, 1861–1864 g.g., pod red. P. A. Zajonczkowskiego, Moskwa 1961, s. 195–201; *Korespondencja Namiestników Królestwa Polskiego sierpień 1863–maj 1864*, pod red. S. Kieniewicz, I. S. Millera, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1978, s. 119.

oraz koniecznością utrzymywania niewielkich garnizonów wojskowych w miastach szczebla powiatowego¹¹.

Wygaszanie ognisk powstańczych zostało przyśpieszone w 1864 r. Oddziały rosyjskie uzyskiwały coraz większe sukcesy ze słabo zorganizowanymi zgrupowaniami polskimi. Ostatecznie w końcu tegoż roku na Lubelszczyźnie wegetowały już osamotnione jednostki powstańcze walczące z armią rosyjską. Pomimo upadku powstania władze rosyjskie szybko nie zredukowały swego zwiększonego potencjału militarnego w Kongresówce. Jednostki te pozostawiono, aby doszczętnie zlikwidować wszelkie formy oporu w społeczeństwie polskim. Miały to realizować oddziały wojskowe, żandarmeria oraz struktury administracji wojenno-policyjnej. We wrześniu 1865 r. armia rosyjska na interesującym nas terenie liczyła przeszło 20 tys. żołnierzy. Najbardziej licznie były reprezentowane oddziały piechoty a mianowicie: sztab 5 DP kwaterował w Lublinie, a podległe mu jednostki rozkwaterowane były w Opolu (sztab, rotę strzelców, 1 i 2 bat. 17 p.p.), Iwangorodzie (2 bat. 17 p.p.), Lublinie (sztab, rotę strzelców, 2 bat. 18 p.p. oraz sztab i cały 5 Bat. Strzelców) oraz Bełżycach (1 bat. 18 p.p.); sztab 8 DP umieszczono w Zamościu, a jej podjednostki w Hrubieszowie (sztab i 1 bat. 30 p.p.), Tomaszowie (2 bat. 30 p.p.), Zamościu (3 bat. 30 p.p.), Dołhobyczowie (rotę strzelców 30 p.p.), Janowie (sztab i rotę strzelców 32 p.p.), Tarnogrodzie (1 bat. 32 p.p.), Szczebrzeszynie (2 bat. 32 p.p.) oraz Krzeszowie (3 bat. 32 p.p.). Ponadto oddziały piechoty uzupełniał 33 batalion rezerwy stacjonujący w Lublinie i 62 Lubelski batalion gubernialny z komendami powiatowymi (lokalnymi) w Janowie, Krasnymstawie i Hrubieszowie. Znacznie mniej liczne były oddziały kawalerii: 5 Aleksandryjski pułk huzarów (Lublin – sztab i cały pułk) i 6 Klastickij pułk huzarów (Krasnystaw – sztab i cały pułk) oba z 3 Dywizji Kawalerii. Skład sił zbrojnych uzupełniały: 5 Brygada Artylerii (sztab w Lublinie, baterie: Lublin, Łęczna, Puławy), 8 Brygada Artylerii (sztab w Zamościu, baterie: Krasnystaw, Szczebrzeszyn, Zamość) oraz 12 Dońska konno-artyleryjska bateria (Hrubieszów). W strukturach armii rosyjskiej funkcjonowały jeszcze rejon umocnione (twierdze) w Zamościu (klasy III), która w tym czasie była powoli likwidowana, a 2 bataliony tamtejszego garnizonu zostały translokowane do Iwangorodu (pozostawiono tylko pół rotę artyleryjskiej). Jediną twierdzą na terenie późniejszej guberni lubelskiej pozostanie rejon umocniony Iwangorod (klasy II), w skład którego wchodziły bataliony piechoty, rotę artyleryjskie oraz zarząd inżynieryjny. Struktury sił

¹¹ RGWIA, f. 484, op. 1, d. 88, k. 15v, 37, 41, 87–88, 91; d. 110, k. 45, 47v, 50, 89, 141–141v, 142v, 239, 243–244; d. 119, k. 106, 138; f. 2643, op. 1, d. 1, k. 4v; f. 2644, op. 1, d. 1, k. 4–4v; APL, Rząd Gubernialny Lubelski (1837–1866), sygn. tajne 110, p. 154; W. J. Djakow, I. S. Miller, *op. cit.*, s. 339, 346; Fiedorow, *op. cit.*, s. 66–67; Łowczinskij, *op. cit.*, s. 79–83; L. Ratajczyk, *op. cit.*, s. 63–64; E. Niebelski, *Zmierzch powstania styczniowego w Lubelskiem i na Podlasiu (1864–1872)*, [w:] *Dzieje Lubelszczyzny*, t. VII, Lublin 1993, s. 28–31.

zbrojnych uzupełniały jeszcze cywilne roty aresztanckie w Zamościu i Iwangorodzie, magazyny prowiantu (Lublin, Zamość, Janów, Krasnystaw, Iwangorod) oraz szpitale wojenne w Lublinie (klasy II), Iwangorodzie (klasy I) i Zamościu (klasy II)¹². Istniejący stan rzeczy funkcjonował niezbyt długo. Już wiosną 1866 r. gubernię lubelską opuściła 5 DP (wraz z 17 i 18 p.p., 5 Batalionem Strzelców) i 5 Brygada Artylerii. Miejsce wycofanych jednostek zajęły części pułków 8 DP, stacjonujących dotąd na północ od Wieprza. Umożliwiło to stacjonowanie w obrębie guberni w stanie pełnym tej jednostki taktycznej.

W ciągu najbliższych kilku lat (do 1875 r.) nie było jednak, jakiś gwałtowniejszych zmian w stanie garnizonów rosyjskich na Lubelszczyźnie. Jedynie do Lublina, Biłgoraja i Hrubieszowa przybył 21 pułk kozaków dońskich, który zastąpił 49 pułk kozaków dońskich¹³.

Pod koniec pierwszej połowy lat 70. na Bałkanach zarysowały się pierwsze objawy, od przeszło 20 lat zastygłego, konfliktu rosyjsko-tureckiego. Przygotowania do wojny pociągnęły za sobą m.in. gruntowne zmiany w rozlokowaniu jednostek armii rosyjskiej w guberni lubelskiej. Dotychczasowe oddziały zostały w połowie 1875 r. wycofane do imperium, na ich miejsce przybyły 3 Dywizja Grenadierów złożona z 4 pułków grenadierskich: 9 Sybirskiego, 10 Małorosyjskiego, 11 Fanagoryjskiego i 12 Astrachańskiego; 3 Grenadierska Brygada Artylerii (w sile 6 baterii), 13 Dywizja Kawalerii (złożona z 13 pułku dragonów Wojennego Ordiena, 13 Narewskiego pułku huzarów, 13 Władymirskiego pułku

¹² W końcu 1865 r. do Chełma został translokowany sztab 29 p.p. z 8 DP. Po wystąpieniu 5 DP z guberni lubelskiej, w latach 1871–1874 w Opolu Lubelskim stacjonował 31 p.p. RGWIA, f. 13133, op. 1, d. 532 (cały poszyt); APL, Rząd Gubernialny Lubelski (1837–1866), sygn. tajne 111, p. 31–32, 160; *Rospisanije suchoputnych wojsk, isprawlennoje po 25-je awgusta 1865 goda*, [b.m.w.] 1865, s. 20, 23, 58, 69, 88, 95, 99, 116–117, 160, 201, 257, 276, 282; Cechanowieckij, *Istorija 18 Dragunskago Klastnickago Jego Korolewskago Wysoczeztwa Wielikago Giercoga Giessienskago (d. grodnienskij gusarskij, s 1824 po 1882 g. Klastickij gusarskij) polka. 1651, 1806–1886*, Warszawa 1886, s. 280–283; *Kratkaja istorija 18-go Dragunskago Klastickago Jego Korolewskago Wysoczeztwa Wielikago Giercoga Giessienskago Ernsta – Ludwiga polka. Dla niżnych czynow*, Mława 1897, s. 71–73; Nikolajew, *op. cit.*, s. 382–387; Fiedorow, *op. cit.*, s. 66–68; Łowczinskij, *op. cit.*, s. 82–84; B. Sawa-Sroczyńska, *op. cit.*, s. 194–195; *Priedislowie k fondam nr 13133...*, s. 10; *Klastnickije Gusary. Po stranicam polkowoj letopisi*, awtory sostawitieli: A. I. Tałanow, W. Ł. Juszczo, Moskwa 2001, s. 199.

¹³ W wyniku reform ministra wojny Dmitrija Milutina został wprowadzony podział istniejących armii na korpusy, jako jednostki taktyczne wyższego szczebla. Jednostki stacjonujące w guberni lubelskiej zostały przyporządkowane XIII Korpusowi Armii. RGWIA, f. 2631, op. 1, d. 6, k. 6v; f. 2632, op. 1, d. 4, k. 4v; f. 2633, op. 1, d. 1, k. 5v; APL, Kancelaria Gubernatora Lubelskiego (dalej cyt. KGL), sygn. 1867:319, k. 49–50, 79, 127v, 177v, 227, 273v, 309v, 382, 422v, 473v; sygn. 1869:286, k. 182; sygn. 1870:278, k. 57; sygn. 1870:279, k. 77–79; sygn. 1871:255, k. 42v, 44; sygn. 1871:257, k. 140; sygn. 1873:49, k. 63v–64, 79v–80, 100–101, 114v, 134v, 137, 150, 179, 189v, 216v; sygn. 1873:201, k. 23; sygn. 1874:75, k. 4, 27v, 35, 65, 88v, 105, 145v, 154, 174v, 192v, 195v, 214, 348v, 363; sygn. 1874:113, k. 32v–33; sygn. 1875:58, k. 6, 43v, 66v–67, 110v, 140v–141, 168–169, 185v, 197–198, 222, 242, 260v; *Rospisanije suchoputnych wojsk, isprawlennoje po 25-je maja 1873 goda*, Pietierburg 1873, s. 24, 66, 83, 97, 117, 149, 157, 164, 237, 256, 271, 288, 296, 301; K. A. Focht, *op. cit.*, s. 145–146; W. Bogdanowicz, *op. cit.*, s. 202.

ułańów oraz 13 pułku kozaków dońskich), a także jednostki artyleryjskie w postaci 20 konno-artyleryjskiej baterii i 6 Dońskiej konno-artyleryjskiej baterii. Wyżej wymieniony oddziały zostały rozkwaterowane na terenie całej guberni. Stacjonowały one na Lubelszczyźnie do przełomu września i października 1877 r. Opuścili interesujący nas teren w wyniku przesunięcia na bałkański teatr wojenny¹⁴.

Zakończenie działań wojennych na Bałkanach wpłynęło na kolejną translokację oddziałów wojskowych na terenie guberni lubelskiej. W miejsce dotychczas stacjonującego sztabu 7 DP wraz z 27 Witebskim p.p., przybyły z Bułgarii w połowie kwietnia 1879 r., części XIV Korpusu Armii składające się z: 18 DP (69 Riazański p.p., 70 Riażski p.p., 71 Bielewski p.p., 72 Tulski p.p.) i 18 BA (dzieliła się na 6 baterii). Zmiany te były o tyle ważne, iż przybyłe jednostki stacjonowały w guberni lubelskiej do momentu wybuchu I wojny światowej¹⁵. W 1880 r. po przybyciu nowych jednostek, rosyjscy sztabowcy

¹⁴ Miejsce jednostek translokowanych na Bałkany zajęły: sztab 7 Dywizji Piechoty, 27 Witebski p.p., 3 Dywizja Kozaków Dońskich składająca się z 15, 16, 17 i 18 pułków kozaków dońskich (od drugiej połowy 1878 r. nazwa przemieniona w 1 Dywizję Kozaków Dońskich) oraz 33, 35 i 36 rezerwowe bataliony piechoty (te dwa ostatnie powstały z przekształcenia pułku twierdzy Iwangorod z dniem 31 VIII/12 IX 1878 r.). APL, Akta miasta Lublina (1874–1915), sygn. 8666, Prezydent miasta Lublina do gubernatora lubelskiego z 24 II/8 III 1879 r.; sygn. 8701, Magistrat miasta Lublina do zarządu lubelskiego powiatowego naczelnika wojskowego z 12/24 XI 1875 r.; Rząd Gubernialny Lubelski (1867–1918), sygn. WP II 1878:182, k. 2, 5; KGL, sygn. 1876:87, k. 10, 14, 47v, 92, 122v, 187v, 228, 263, 297v, 325–325v, 359; sygn. 1876:250, k. 39–39v; sygn. 1877:71, k. 14, 56v, 102v, 132v, 157, 142–143, 178–179, 223v, 243, 275v–276, 296, 326; sygn. 1877:169, k. 51–52; sygn. 1878:111, k. 12, 61, 96, 144, 175, 203v, 230v, 257, 292v–293, 332, 364; sygn. 1878:198, k. 4; sygn. 1879:15, k. 208; sygn. 1879:163, k. 13v, 57, 101, 135v–136, 170v, 218, 315v, 378v; sygn. 1879:178, k. 3, 44; Zob. *Kratkoje rospisanije suchoputnyh wojsk isprawleno po 1-je sentiabria 1877 goda*, Sankt-Pietierburg 1877, s. 24–36; *Obzor Lublinskoj Gubernii za 1875 god*, Lublin 1876, s. 35–36; *Obzor Lublinskoj Gubernii za 1877 god*, Lublin 1878, s. 19–22; Szawrow, *Kratkaja istorija 11-go Grienardierskago Fanagorijskago Gienieral-issimusa kniazia Suworowa polka*, Moskwa 1890, s. 81; A. Grigorowicz, *Istorija 37-go Dragunskago Wojennago ordiena Gienieral-Fieldmarszala Grafa Minina polka*, t. III, [b.m.w.] 1907, s. 11–15; Idem, *Pamiatka ordienca 1709–1909*, Pietierburg 1909, s. 51–54; A.A. Kiersnowskij, *Istorija russkoj armii*, t. 2, *Od wziati Pariza do pokorienija Sriedniej Azji*, Moskwa 1993, s. 205–207; *Rossija i nacionalno-oswobodimielnaja borba na Balkanach 1875–1878*, Moskwa 1978, s. 331–333; *Priedislowie k fondam nr 13 133...*, s. 10.

¹⁵ RGWIA, f. 2680, op. 1, d. 16, k. 4–4v; f. 2681, op. 1, d. 26, k. 4v; f. 2682, op. 1, d. 16, k. 4–4v; f. 2683, op. 1, d. 1, k. 4v; d. 2, k. 8; f. 2684, op. 2, d. 5, k. 8–8v; d. 6, k. 6–6v; f. 2685, op. 2, d. 5, k. 4v; d. 6, k. 4v–5; Gosudarstwennyj Archiw Rossijskoj Fiedieracii w Moskwie (dalej cyt. GARF), f. 110, op. 24, d. 1061, k. 28v–29; APL, KGL, sygn. 1880:151, k. 14, 54, 57, 100v–101, 138–138v, 165v–166, 253v–254, 257v–258, 279v, 308, 374v; sygn. 1880:152, k. 41–42; Akta miasta Lublina (1874–1915), sygn. 8668, k. 13; I. I. Szelengowskij, *Istorija 69-go piechotnago Riazanskago polka*, tom II, (1805–1900 g.g.), Lublin 1911, s. 715; *200 let služby Riazancew. Dla soldat 1703–1903 g.*, s. 24–62; I. I. Szelengowskij, *Lublin 1904*, s. 24–62; A. W. Skripicin, *68-j Lejb-piechotnyj Borodinskij Impieratora Aleksandra III polk*, Moskwa 1912, s. 1–10; G. A. Zilbierkriejn, *Bojewaja pamiatka 72-go piechotnago Tulszkiego polka. K. 100-ju otieczestwiemnoj wojny*, Iwangorod 1912, s. 68; F.D. Sosiedko, *Istorija 72-go piechotnago Tulszkiego polka. 1769–1901*, Warszawa 1901, s. 382; A. A. Kiersnowskij, *op. cit.*, s. 208–209; I. I. Rostunow, *Bojewyje diejstwija russkoj armii*, [w:] *Russko-turieckaja wojna 1877–1878 gg. na Balkanach, Balkanskije Issledowanija*, wyp. 4, pod red. G. Ł. Arsza, Moskwa 1978, s. 13.

podjęli decyzję o powierzeniu zadań obronnych na terenach guberni lubelskiej i siedleckiej oddziałom wchodzącym w skład XIV Korpusu Armii. Sztab tegoż korpusu umieszczono w Lublinie. Podstawowymi jednostkami piechoty tej jednostki taktycznej były 17 i 18 DP.

Do 1888 r. stacjonowała w obrębie interesującej nas jednostki administracyjnej jedynie 18 DP, której części składowe rozlokowane były w następujący sposób: 69 p.p. kwaterował w Lublinie oraz na terenie powiatu lubelskiego i lubartowskiego; 70 p.p. w powiecie janowskim, lubelskim i puławskim; 71 p.p. w powiecie krasnostawskim, lubelskim i chełmskim, a 72 p.p. w powiecie zamojskim i hrubieszowskim. Sztabowi korpusu podlegały także jednostki kawalerii z 1 Dywizji Kozaków Dońskich (sztab dywizji w Zamościu, 15 pułk w Tomaszowie, 16 w Zamościu, 17 w Janowie, a 18 w Biłgoraju) oraz 18 BA (sztab w Lublinie), której baterie zostały rozmieszczone w powiecie puławskim, lubartowskim, zamojskim i Lublinie¹⁶.

Stan sił rosyjskich wzrósł znacznie w latach 1888–1889 i został spowodowany translokacją w obręb guberni oddziałów, przybyłych z sąsiedniej guberni siedleckiej. Były to jednostki zgrupowane w 17 DP (sztab do Lublina), a mianowicie 65 Moskiewski p.p. (Chełm), 66 Butyrski p.p. (Chełm, Krasnystaw, Hrubieszów), 67 Tarutiński p.p. (Krasnystaw) oraz 68 Borodiński p.p. (Zamość). Jednostki te zajęły miejsca opuszczone przez oddziały 18 DP skierowane do powiatu puławskiego (71 i 72 p.p.). Istotniejsze zmiany w lokalizacji pułków nie

¹⁶ Na terenie guberni lubelskiej stacjonowały jeszcze 33, 35 i 36 rezerwowe bataliony piechoty z tzw. 8 Miestnoj Brygady. Z dniem 10/22 III 1889 r. z 35 i 36 batalionów rezerwy utworzono 1 i 2 Iwangorodzkie bataliony piechoty twierdzy (podobny los spotkał bataliony rezerwowe nr 30 i 31 przemianowane w pułki twierdzy Nowogiriejewo – Modlin). Ponadto w Lublinie stacjonowała IV rota z 8 Batalionu Saperów. We wrześniu 1882 r. doszło do wymiany niektórych pułków kozaków dońskich: 18 na 13, 17 na 9 i 16 na 10 oraz przybyła 6 i 7 Dońska konno-artyleryjska bateria. W 1886 r. do Chełma trafił IV batalion 66 Butyrskiego p.p. z 17 DP, a rok później do Hrubieszowa i Chełma skierowano 2 Orenburski pułk kozaków, 39 Narwski pułk dragonów i 22 konną baterię artyleryjską. GARF, f. 110, op. 24, d. 1232, k. 26–26v; d. 1375, k. 19; d. 1549, k. 18; d. 1714, k. 13v; d. 1874, k. 15; Archiwum Państwowe w Radomiu, Kancelaria Gubernatora Radomskiego, sygn. 1547 (b.p); APL, KGL, sygn. 1881:13, k. 117v; sygn. 1882:237, k. 37; sygn. 1881:86, k. 10v, 37v, 86–86v, 118, 144v, 175v, 207, 237, 271v–272, 295v–296, 342–342v; sygn. 1881:221, k. 57; sygn. 1883:114, k. 16v, 45, 76, 115v, 173–173v, 205v, 259–259v, 296v–297, 326–326v, 349; sygn. 1884:213, k. 12v–13, 111–111v, 135, 154, 200v, 247v–248, 352; sygn. 1885:34, k. 130v; sygn. 1885:25b, k. 14, 57, 60v, 132v–133, 166, 216v–217, 235, 310v, 351, 366, 393, 409v, 441, 501, 507; sygn. 1886:37, k. 119v–120; sygn. 1886:224, k. 10, 77v–78, 121, 190, 266, 307v–308, 314v–315, 341v, 408, 463; sygn. 1887:203, k. 24, 57v, 108, 195, 221v, 251, 313, 342, 403v, 440v–441; sygn. 1888:155, k. 12, 57, 99–100, 144v–145v, 161v, 197v, 280, 323v, 347v, 405v; Rząd Gubernialny Lubelski (1867–1918), sygn. WP II 1887:7, 1888:38, 1888:38b (całe poszyty); *Priedislowije k fondu 9-j Donskoj kazaczij gien.-adiutanta gr. Orłowa-Dienisowa polk.*, maszynopis przechowywany w Rosyjskim Państwowym Archiwum Wojenno-Historycznym w Moskwie, s. 1; *Kratkoje rospisanije suchoputnych wojsk isprawleno po 1-je sientjabria 1882* goda, Pietierburg 1882, s. 27–39; *Kratkoje rospisanije suchoputnych wojsk isprawleno po 1-je sientjabria 1883* goda, Pietierburg 1883, s. 31–47; F. D. Sosiedko, *op. cit.*, s. 383–398; I. I. Szelengowskij, *op. cit.*, s. 716–753; *Priedislowije k fondam nr 13133...*, s. 11.

zaszły do 1904 r. Bardzo często prowadzono zaś zasadę translokowania w obrębie jednego lub kilku sąsiadujących ze sobą powiatów, oddziałów na szczeblu batalionu, baterii, sotni, szwadronu czy rot¹⁷.

Rozkwaterowanie wojsk zmieniło się z chwilą wybuchu wojny rosyjsko-japońskiej, gdyż kilka jednostek z XIV Korpusu Armii (17 DP z 65, 66, 67 i 68 p.p.) zostało wysłanych na dalekowschodni teatr wojenny. W ich miejsce zorganizowano 47 DP składającą się z 185 Siedleckiego p.p., 186 Łukowskiego p.p. (oba stały w powiecie chełmskim) i 188 Krasnostawskiego p.p. (powiat krasnostawski), która w większości składała się z roczników rezerwy. 17 DP powróciła z Dalekiego Wschodu dopiero w 1907 r., co spowodowało powrót do stanu sprzed wybuchu konfliktu z Japonią, lecz stworzone pułki rezerwowe nie uległy rozwiązaniu¹⁸.

Plany wojenne sporządzone w rosyjskim sztabie generalnym wymusiły na carskich strategach, dokonanie zmian w rozkwaterowaniu jednostek wojskowych stacjonujących w Warszawskim Okręgu Wojskowym. Działaniami tymi został także dotknięty XIV Korpus Armii. Doprowadzono do translokacji niektórych jednostek. I tak 70 p.p. trafił z Kraśnika do Siedlec, 72 p.p. z Puław do Iwangorodu, 66 p.p. z Chełma do Zamościa, 67 p.p. z Krasnegostawu do Kowla, a 68 p.p. z Zamościa do Włodzimierza Wołyńskiego. Zmieniono jeszcze położenie 9 pułku kozaków dońskich (z Janowa do Kraśnika), 13 pułku kozaków

¹⁷ Liczba wojska w 1899 r. uległa zwiększeniu, gdyż do Lublina został skierowany cały 8 Batalion Saperów (z 4 Brygady Saperów). Ponadto na liniach kolejowych przebiegających przez Lubelszczyznę działały tzw. wojska kolejowe, z IV batalionu, którego sztab znajdował się w Jabłonnej pod Warszawą. GARF, f. 110, op. 24, d. 2352, k. 7; APL, Rząd Gubernialny Lubelski (1867–1918), sygn. WP II 1888:38, k. 278v–279; sygn. WP II 1891:26, k. 60v–61, 77v–78, 323v–324; KGL, sygn. 1888:424, k. 137v, 275, 321v, 391, 477, 553v, 632, 706, 734v–735; sygn. 1892:24, k. 196v, 215, 279, 341, 390v, 477v, 679, 722, 778, 816v; sygn. 1893:26, k. 207v–208, 287v, 383, 423, 453–453v, 541, 588, 635; sygn. 1894:35, k. 217, 331, 361, 405v, 465v, 733, 790v; sygn. 1895:49, k. 71, 77, 218, 259, 311v, 376, 423, 526v, 593v, 658v, 725v; sygn. 1896:29, k. 110v, 242, 301v, 351v, 407v, 411v, 471, 521, 615, 649, 710, 812; sygn. 1897:18, k. 103, 176, 182, 268, 314, 551, 594, 654v, 738v; sygn. 1898:17, k. 157v–158; sygn. 1899:17, k. 800; sygn. 1900:17, k. 876v, 916; sygn. 1901:17, k. 217v–218; sygn. 1902:17, k. 256v, 303, 355, 413, 473v, 675v, 735v, 788–789, 852; sygn. 1903:17, k. 243, 293, 362v, 487, 543, 594v–595, 653v, 763, 714v, 817; sygn. 1904:17, k. 225, 266v, 334, 396, 446v, 504v, 563v, 743, 803v; *Kratkoje kwartirnoje rospisanije wojsk, wojennyh ucziezdienij i zawiedienij Warszawskago Wojennago Okruga. K 1-mu oktiabria 1890 goda*, [b.m.w.] 1890, s. 24–31, 33, 41, 50–51, 58–64; *Rospisanije suchoputnyh wojsk, isprawlennoje po 25-je ijula 1898 g.*, Pietierburg 1898, s. 39–40, 100, 113, 124, 151–152, 182, 209, 212, 261, 279, 330, 391, 410, 422–423, 436, 447; J. Smimow I–J, *Istorija 65-go piechotnago Moskowskago Jego Impieratorskago Wysociestwa Gosudaria Naslednika Cesariewicza polka 1642–1700–1890*, Warszawa 1890, s. 537–541; [H.] von Carlowitz-Maxen, *Einteilung und Dislokation der Russischen Armee*, Berlin 1905, s. 17–19; N. W. Starostienkow, *Żeleznodorożnyje wojska Rossii, kniga I. Na służbie Rossijskoj impierii: 1851–1917*, pod ried. G.I. Kogatko, Moskwa 2001, s. 91, 127–128, 165, 175; A. Dobroński, *Dyslokacja wojsk...*, s. 256–258, 262–263; F. D. Sosiedko, *op. cit.*, s. 398–401.

¹⁸ APL, KGL, sygn. 1906:16, k. 189, 228v, 297, 337v, 387v–388, 448, 495v, 535v–536, 593, 640, 687v; sygn. 1907:43b/II, k. 35, 47, 212, 301v, 305v, 356, 410, 494, 517; sygn. 1908:31a, k. 52, 212v, 455; A. Dobroński, *Dyslokacja wojsk...*, s. 270.

dońskich (z Biłgoraja do Zamościa) i 18 BA (z Lublina i Puław do Iwangorodu). Pozostałe jednostki pozostały na swych kwaterach, na których znajdowały się od kilkunastu lat. Zauważalny proces translokowania jednostek piechoty i artylerii do twierdzy Iwangorod związany był z likwidacją tego rejonu umocnionego. Rosyjski sztab główny podjął w 1910 r. decyzję o rezygnacji z utrzymania twierdzy. Lukę po zlikwidowanym garnizonie miały wypełnić translokowane tutaj jednostki piechoty i artylerii¹⁹.

Stan osobowy i liczbowy jednostek wojskowych ustalony w 1910 r., do wybuchu I wojny światowej już nie uległ zmianie i ostatecznie w połowie maja 1914 r. stan posiadania armii rosyjskiej na interesującym nas terenie przedstawiał się następująco: sztab XIV Korpusu Armii znajdował się nadal w Lublinie, gdzie znajdowały się dowództwa 18 DP, 18 BA i 8 batalionu saperów (cały skład). Ponadto w Lublinie stacjonował 69 p.p., 3 baterie artylerii z 18 BA, magazyn zaopatrzenia, szpital wojskowy, oddział wojsk kolejowych. Najwięcej wojska rozkwaterowano w powiecie puławskim (71 i 72 p.p., 3 baterie 18 BA, 14 dywizjon moździerzy, 4 baterie artylerii twierdzy Iwangorod, rota saperów, stacja wojskowa gołębi pocztowych, oddział wojsk kolejowych w Iwangorodzie, magazyny zaopatrzenia, szpital wojskowy). Jednostki stacjonujące na wschód od linii Wieprza podporządkowano XIX Korpusowi Armii (sztab w Brześciu Litewskim). W skład tego zgrupowania weszły: części 17 DP (sztab w Chełmie) – 65 i 66 p.p stacjonujące w Chełmie i Zamościu. Formacje kawaleryjskie reprezentowane były przez: 1 Dywizję Kozaków Dońskich (sztab w Zamościu) i podległe jej pułki: 9 (Kraśnik), 10 i 13 (Zamość), 15 (Tomaszów). Ponadto z 7 DK w Hrubieszowie kwaterował 7 Olwiopolski pułk ułanów. Jednostki artylerii reprezentowane były przez 6 i 7 Dońskie kozackie baterie artyleryjskie (Krasnystaw, Zamość). Z dodatkowych pomocniczych organów wojskowych

¹⁹ APL, Zarząd żandarmerii powiatów chełmskiego, hrubieszowskiego i krasnostawskiego, sygn. 1, Dislokacja wojsk kwartirujuszczich w raionie Chołmskago, Grubieszowskago i Krasnostawskago ujezdow; Zarząd żandarmerii powiatów tomaszowskiego, biłgorajskiego i zamojskiego, sygn. 1, k. 57; sygn. 2, k. 17; ŻŻPL, sygn. 6, k. 11; Kancelaria Gubernatora Chełmskiego, sygn. 347, Zarządu gubernialnego chełmskiego do kancelarii gubernatora chełmskiego z 6/19 VI 1914 r.; KGL, sygn. 1913:25ast.II (cały poszyt); *Rospisanije suchoputnych wojsk. Isprawlennoje po swiedeniam k 1-mu nojabria 1910 g.*, Pietierburg 1910, s. 39–40, 117, 127, 163–164, 217, 228, 230, 239, 243, 248, 261, 265, 277, 351, 372, 498, 518, 535, 550; *Rospisanije suchoputnych wojsk. Isprawlennoje po swiedeniam k 1-mu maja 1914 g.*, Pietierburg 1914, s. 39–40, 117, 127, 164, 217, 242, 248, 258, 263, 271, 299, 351, 353, 427, 480, 517, 526, 550; [H.] von Carlowitz-Maxen, *Einteilung und Dislokation der Russischen Armee und Flote*, Berlin 1912, s. 19; *Iwangorod w 1914–1915. Iz wospominanij gienieral-lejtnanta A.W. fon Szwarca komiendanta kriegosti s 2-mia kartami w tiekstie*, Paryż 1969, s. 17–19, 22–23, 25; *Pamiatka 7-go Ulanskago Olwiopolskago polka*, Grubieszow 1907, s. 4–7; A. Dobroński, *Dyslokacja wojsk...*, s. 271–272; Idem, *Potencjal militarno...*, s. 126; A. Gruszecki, *op. cit.*, s. 228; J. Ciałowicz, *Fortyfikacje na ziemiach polskich w czasie pierwszej wojny światowej*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości”, t. XII, 1966, cz. 1, s. 247–248; *Priedislowie k fondam nr 13133...*, s. 11–12; J. W-i, *Dyzlokacja wojsk rosyjskich w Królestwie Polskim*, Warszawa 1911, s. 11, 21–24, 26.

funkcjonujących w południowej części guberni chełmskiej należy wymienić szpital wojskowych i magazyn zaopatrzenia umieszczone w Chełmie²⁰. Dopiero działania wojenne spowodowały na terenie guberni lubelskiej wzrost liczby żołnierzy, gdzie w pierwszych miesiącach zmagania militarnych m.in. stacjonował sztab 4 Armii.

Gubernia lubelska okazała się jednym z miejsc o znaczeniu strategicznym dla imperium (przejawiało się to poprzez wzrost liczebności kontyngentów wojskowych). Była terenem przygranicznym, gdzie w dość specyficzny sposób ukształtowana była granica z Austro-Węgrami (teren Lubelszczyzny stanowił świetną bazę wypadową w głąb austro-węgierskiej Galicji, którą koncentrycznymi atakami można byłoby dość szybko zająć po ewentualnym wybuchu konfliktu zbrojnego między oboma mocarstwami) oraz panowały tutaj wyjątkowe warunki terenowe (lasy, brak dróg bitych). Wymusiło to na sztabowcach rosyjskich konieczność utrzymywania związków kawalerii (zadania te spełniały pułki Kozaków dońskich w powiecie janowskim, biłgorajskim i tomaszowskim), które miały pełnić rolę sił uderzeniowych. Ponadto ewentualne działania kawalerii miały być wspierane poprzez pułki 17 i 18 DP.

W interesującym okresie liczba żołnierzy stacjonujących w guberni lubelskiej kształtowała się od około 13 do 36 tys. Wpływ na wahania wielkości oddziałów rosyjskich miało powstanie styczniowe, które doprowadziło do wzrostu liczby żołnierzy z około 12,7 tys. w końcu 1862 r. do 21 tys. w końcu 1864 r. W następnych latach władze w Petersburgu zmniejszyły stan jednostek na Lubelszczyźnie, do ok. 11 tys. w 1869 r., lecz przygotowania do wojny rosyjsko-tureckiej zwiększyły ją do ok. 20 tys. Stabilizacja geopolityczna w Europie w latach 80. doprowadziła do unormowania stanu oddziałów rosyjskich, aczkolwiek zauważalna była stała tendencja wzrostowa składu osobowego garnizonów. W wyniku wzmocnienia sił zbrojnych, poprzez zwiększanie ich składu osobowego, doprowadziło ono w połowie lat 90. do osiągnięcia składu osobowego 36 tys. żołnierzy i stan ten utrzymywał się do 1910 r. Ostatnie zmiany wielkości armii rosyjskiej w guberni lubelskiej nastąpiły w latach 1909–1910, a stan oddziałów zmniejszył się do około 20 tys. w wyniku dyslokacji części jednostek

²⁰ Dowódcą XIV Korpusu Armii w chwili wybuchu I wojny światowej był generał piechoty (*ot infanterii*) Ippolit Wojszin-Murdas-Żilinskij, a naczelnikiem sztabu korpusu generał-major Bałandin. APL, KGL, sygn. 1914:25st.II, k. 4v; Lubelski Gubernialny Urząd do spraw Powinności Wojskowej, sygn. 558, k. 5–6, 9–10; Zarząd Powiatu Lubelskiego, sygn. 53 (cały poszyt); *Rospisanije...k 1-mu maja 1914 g.*, s. 39–40, 117, 127, 164, 217, 242, 248, 258, 263, 271, 299, 351, 353, 427, 480, 517, 526, 550; *Iwangorod w 1914–1915...*, s. 25; *Oborona Iwangoroda w 1914–1915 g.g. Iz wospominanij komiendanta krieposti Iwangoroda A.W. Szwarca*, Moskwa 1922, s. 6, 11; A. Dobroński, *Potencjał militarno...*, s. 126; W. Szymanek, *op. cit.*, s. 42; B. Perzyk, *Rosyjskie fortyfikacje polowe w kampaniach 1914–1915*, [w:] *Twierdze i działania wojenne na ziemiach polskich w czasie I wojny światowej*, pod red. A. Dobrońskiego, Białystok–Przasnysz 2000, s. 160.

do guberni siedleckiej, wołyńskiej i grodzieńskiej oraz likwidacją twierdzy Iwangorod²¹.

Oddziały armii carskiej stanowiły na Lubelszczyźnie jedną z podstaw władzy rosyjskiej na tym terenie. Osoby z tych jednostek, po odbyciu służby wojskowej, zasilaly w znacznym stopniu miejscową społeczność rosyjską. Spróbujmy, więc określić udział Rosjan w oddziałach oraz przyjrzeć się tej grupie pod względem pochodzenia stanowego, terytorialnego, wyznania i wykształcenia osoby służące w wybranych jednostkach armii rosyjskiej stacjonujących na Lubelszczyźnie.

W wyniku analizy różnorodnych źródeł można śmiało stwierdzić, iż wśród korpusu oficerskiego jednostek stacjonujących w guberni lubelskiej dominowały osoby wyznania prawosławnego. Istniejący stan nie był spowodowany jakimiś zabiegami władz Petersburga. Jeszcze przed wybuchem powstania styczniowego udział prawosławnych wśród oficerów różnych rang kształtował się od 62,7 do 72,3%, nie licząc oficerów wyznania protestanckiego, których udział kształtował się w granicach od 5,8% wśród podporuczników do 27,8% wśród generałów²². Nie inaczej kształtowała się sytuacja wyznaniowa w rosyjskim korpusie oficerskim w okresie późniejszym, aż do wybuchu I wojny światowej. Na przykład w 1903 r. wśród generałów było 74,5% prawosławnych i 10,3% protestantów w grupie pułkowników odpowiednio znajdowało się 75,1% prawosławnych i 7,3% protestantów, a w gronie kapitanów liczby kształtowały się następująco 69,3% i 4,3%. W latach 90., jak i tuż przed wybuchem I wojny światowej, sytuacja wyznaniowa w rosyjskim korpusie oficerskim kształtowała się bardzo podobnie²³.

²¹ APL, Rząd Gubernialny Lubelski (1867–1918), sygn. K 1869:9, k. 6–7, 58–59, 80–81, 98–99, 116–117, 136–137, 266–267, 278–279, 300–301, 320–321, 342–343; KGL, sygn. 1869:286, k. 25, 30–32, 98; sygn. 1899:17, k. 822; sygn. 1900:17, k. 911; *Wojemija dziejstwa...*, s. 148, 377–380, 382–384; *Rospisanije... po 25-je awgusta 1865 goda*, s. 20, 23, 58, 69, 88, 116–117, 160, 201, 257, 259; *Rospisanije... po 25-je maja 1873 goda*, s. 24, 66, 83, 97, 117, 149, 157, 164; *Rospisanije... po 25-je ijula 1898 g.*, s. 39–40, 100, 113, 124, 151–152, 182, 192, 196; *Rospisanije... k. 1-mu nojabria 1910 g.*, s. s. 39–40, 117, 127, 163–164, 217, 228, 230, 239, 243, 248, 261, 265, 277, 351, 372, 498, 518, 535, 550; *Rospisanije... k. 1-mu maja 1914 g.*, s. 39–40, 117, 127, 164, 217, 242, 248, 258, 263, 271, 299, 351, 353, 427, 480, 517, 526, 550.

²² Dane zostały zebrane w 1862 r. Zob. „Wojennyj Sbornik”, 1863, nr 7–8, s. 622.

²³ Por. *Spisok gienieralam po starszinstwu. Sostawlen po 1-je sentjabria 1890 goda*, Pietierburg 1890; *Spisok gienieralam po starszinstwu. Sostawlen po 1-je maja 1901 goda*, Pietierburg 1901; *Spisok gienieralam po starszinstwu. Sostawlen po 1-je maja 1903 goda*, Pietierburg 1903; *Spisok gienieralam po starszinstwu. Czast I, II i III. Sostawlen po 1-je janwaria 1913 goda*, Pietierburg 1913; *Spisok gienieralam po starszinstwu. Sostawlen po 1-je sentjabria 1905 goda*, Pietierburg 1906; *Spisok polkownikam po starszinstwu. Sostawlen po 15 maja 1903 goda*, Pietierburg 1903; *Spisok polkownikam po starszinstwu. Sostawlen po 1-je marta 1914 g.*, Pietierburg 1914; *Spisok polownikam po starszinstwu. Isprawlen po 1-je awgusta 1916 g.*, Pietrograd 1916; *Spisok podpolkownikam po starszinstwu. Czast I, II i III. Sostawlen po 15-je maja 1913 g.*, Pietierburg 1913; *Spisok kapitanam armiejskoj piechoty po starszinstwu. Sostawlen na 15 marta 1903 goda, czast I i II*, Pietierburg 1903; P. A. Zajonczkowskij, *Samodierżawije i russkaja armija na rubieże XIX–XX stoletij*, Moskwa 1973, s. 196–199.

Opierając się na zbiorowych danych dotyczących korpusu oficerskiego całego imperium, można wywnioskować, iż w jednostkach wojskowych na terenie guberni lubelskiej sytuacja wyznaniowa oficerów była zbliżona do stanu ogólnego i świadczy to o dominacji osób pochodzenia rosyjskiego. Potwierdzają to m.in. dane pochodzące z zarządów żandarmerii, które zostały uzyskane jesienią 1886 r. Korpus oficerski pułków piechoty liczył około 100 osób. W tym czasie w jednostkach tych służyło odpowiednio: w 69 p.p. – 12 katolików, 70 p.p. – 15, 71 p.p. – 19, 72 p.p. – 15, 8 Batalionie Saperów – 7, w 9, 13 i 15 pułku kozaków dońskich ani jednego. Pozostali to Rosjanie (prawosławni i luteranie), czyli interesujące nas osoby zajmowały od 80 do 100% wszystkich posad oficerskich. Warto zauważyć, iż w artylerii i zarządzie inżynieryjnym twierdzy Iwangorod oraz 35 i 36 batalionach rezerwy, korpus oficerski składał się wyłącznie z osób pochodzenia rosyjskiego²⁴.

Interesujące są dane dotyczące wyznania składu oficerskiego z 18 Brygady Artylerii (tab. 1). W tejże jednostce w 1895 r. wszystkie etaty oficerskie (od dowódcy brygady po oficerów w randze podporucznika) oraz tzw. urzędników klasowych znajdowały się w rękach Rosjan (poza 1 urzędnikiem). W dwa lata później widzimy tylko jednego katolika w stopniu podporucznika, a w 1901 r. jednego w stopniu porucznika. Prawosławni (Rosjanie) więc zdominowali całkowicie korpus oficerski w poszczególnych jednostkach, na co wskazują dane z innych oddziałów: w październiku 1912 r. w 69 p.p. Rosjanie stanowili 86,8% oficerów i urzędników, a na początku 1914 r. w 66 p.p. osoby pochodzenia rosyjskiego stanowiły 87,7% grona oficerów²⁵. O wiele większy udział Rosjan, sięgający prawie 100% stanu oficerów miał miejsce w jednostkach o specyficznym pochodzeniu społecznym. Taka sytuacja miała miejsce w pułkach kozaków dońskich (9, 10, 13, 15, 16, 17 i 18) wchodzących w latach 1878–1914 w skład 1 Dywizji Kozaków Dońskich.

Bardzo ciekawie kształtowała się struktura wyznaniowa w zarządzie inżynieryjnym twierdzy Iwangorod. W okresie poprzedzającym wybuch powstania styczniowego na 9 oficerów i urzędników zatrudnionych w nim 6 było wyznania prawosławnego, a 3 luterńskiego. Po upadku powstania osoby zajmujące się sprawami inżynieryjnymi twierdzy były wyłącznie wyznania prawosławnego. Dopiero w 1888 r. na 12 oficerów i urzędników tam zatrudnionych 2 było wyznania luterńskiego (naczelnik zarządu i oficer sztabowy)²⁶.

²⁴ W wymienionych pułkach kozaków dońskich katolicy piastowali wyłącznie funkcje urzędnicze. GARF, f. 110, op. 24, d. 45, k. 31–32.

²⁵ RGWIA, f. 2680, op. 1, d. 20, k. 1–12; d. 165, k. 20v; f. 3964, op. 1, d. 2, k. 26v; d. 3, k. 35v.

²⁶ RGWIA, f. 13133, op. 1, d. 514, k. 1–67v; d. 532, k. 4–36v; d. 536, k. 34–73v; d. 544, k. 4–50v; d. 624, k. 1–11, 18–19, 61–62, 69–70.

Tabela 1. Wyznanie oficerów 18 Brygady Artylerii w latach 1886–1912

Rok	Wyznanie				Ogółem
	prawosławne	protestanckie	ormiano-gregoriańskie	katolickie	
1886	43	2	–	1	46
1895	41	3	–	–	44
1897	58	2	1	1	62
1901	53	3	–	1	57
1909	48	4	–	2	54
1912	39	1	–	1	41

Źródło: RGWIA, f. 3694, op. 1, d. 2–4, 6; GARF, f. 110, op. 24, d. 45.

Nie inaczej kształtowała się obecność osób narodowości rosyjskiej wśród żołnierzy, stanowiących główny zrąb poszczególnych jednostek wojskowych, a wcielonych do oddziałów w wyniku powszechnego poboru rekruta. Istniejące w całym imperium zasady poboru rekruta zalecały wysyłanie poborowych do oddziałów stacjonujących z dala od macierzystej guberni. Codzienną praktyką było więc kierowanie rekrutów, np. z guberni Królestwa Polskiego do guberni zamieszkałych przez rdzenną ludność rosyjską, na okrainy imperium, np. na Zakaukazie, do Turkiestanu, a nawet do Kraju Nadamurskiego na Dalekim Wschodzie. Do Kongresówki, zaś przeważnie kierowano rekruta z guberni centralnych Rosji²⁷. Doprowadziło to do zdominowania poszczególnych jednostek stacjonujących w guberni lubelskiej przez osoby wyznania prawosławnego, a co za tym idzie pochodzenia rosyjskiego. Potwierdzają to dane pochodzące z wielu jednostek kwaterujących na Lubelszczyźnie. Tuż po upadku powstania styczniowego, w jednostkach rosyjskich żołnierze najniższych rang wyznania prawosławnego stanowili około od 70 do 90% stanu osobowego, zaś w pułkach Kozaków dońskich liczba ta oscylowała w okolicach prawie 100%. Bardziej szczegółowe dane na temat interesującej nas kwestii przynosi spis powszechny imperium przeprowadzony w 1897 r. Otóż z danych spisowych dla 71 i 72 p.p. umieszczonych w tabeli 2, można wywnioskować, iż w stacjonujących na Lubelszczyźnie pułkach piechoty prawosławni stanowili od 75 do 80% stanu osobowego oddziału. Liczby te adekwatne są także dla jednostek kawalerii (poza pułkami dońskimi, gdzie ludność pochodzenia rosyjskiego stanowiła prawie 100% stanu osobowego) i artylerii²⁸.

²⁷ RGWIA, f. 2680, op. 1, d. 21, k. 1–246; A. Dobroński, *Pobór do armii rosyjskiej i służba w niej żołnierzy z Królestwa Polskiego (1907–1914)*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości”, t. XXII, 1979, s. 246–247, 271; W. Caban, *Służba rekrutów...*, s. 51–62.

²⁸ O wiele większe wahania liczby prawosławnych miały miejsce na szczeblu roty. Tam udział prawosławnych kształtował się od 70 do 85%. APL, Rząd Gubernialny Lubelski (1867–1918), Komisje spisowe, sygn. 235, k. 3–347; sygn. 236, k. 3–368, 371–456.

Tabela 2. Wyznanie szeregowców i podoficerów wybranych jednostek wojskowych z terenu guberni lubelskiej według spisu powszechnego z 1897 r.

Jednostka	Wyznanie w (%)				
	prawosławne	luterzańskie	mojżeszowe	katolickie	mahometańskie
71 Bielewski p.p.	75,42	12,59	6,75	3,26	1,98
72 Tulski p.p.	78,05	11,80	7,17	1,90	1,08
18 Bryg. Artylerii	77,23	9,11	7,40	3,60	2,66

Źródło: APL, Rząd Gubernialny Lubelski (1867–1918), Komisje spisowe, sygn. 235, 236.

Niewątpliwie interesującą kwestią związaną z rosyjskim korpusem oficerskim stanowi ich pochodzenie terytorialne. Spróbujmy odpowiedzieć na pytanie: jak zatem kwestie te wyglądały w szeregach armii rosyjskiej? W siłach zbrojnych imperium osoby, po osiągnięciu stopnia oficerskiego, otrzymywały rozkazem sztabu funkcję w pułkach piechoty, kawalerii lub jednostkach artylerii. Oczywiście kadra oficerska była tak dobierana, aby pod względem wyznania były zachowane odpowiednie proporcje dające zdecydowaną przewagę religii uprzywilejowanej. Przy kierowaniu oficerów do jednostek stacjonujących, m.in. na terenie Kongresówki, zwracano uwagę na pochodzenie terytorialne, chociaż dominujący wpływ na nominację miało wyznanie. Efektem prowadzenia takiej polityki kadrowej spowodowało, iż na terenie guberni lubelskiej w tutejszych jednostkach wojskowych służyli oficerowie pochodzący z terytorium całego imperium (tab. 3). Nie można jednoznacznie stwierdzić, z jakich guberni było ich najwięcej, gdyż w różnych pułkach pochodzenie terytorialne nigdy nie było identyczne. Jedno jest jasne, że korpus oficerski stanowiły osoby w zdecydowanej większości pochodzące z imperium, co ilustruje w przypadku 18 BA lub 66 p.p. tabela 3.

Bardzo interesującą grupę stanowili oficerowie pochodzenia rosyjskiego urodzeni na terytorium guberni lubelskiej. Najczęściej dzięki prawdopodobnie koneksjom rodzinnym i wpływom swych ojców, otrzymywali etat oficera w pobliżu miejsca zamieszkania swoich najbliższych. W 18 BA od października 1895 r. służył np. Włodzimierz Gromyko, syn urzędnika KGL. Kilka miesięcy wcześniej w marcu do tej samej jednostki trafił syn byłego naczelnika straży ziemskiej powiatu hrubieszowskiego Lew Prikot. Dla niektórych oficerów pochodzenie z rodziny rosyjskiej i urodzenie w Kongresówce umożliwiały awans społeczny. Za przykład może służyć ppłk Włodzimierz Władimirow, który urodził się w guberni lubelskiej prawdopodobnie w rodzinie żołnierza szeregowego (późniejszego strażnika ziemskiego) i dzięki polityce wspierania dzieci miejscowych Rosjan ukończył szkołę junkrów piechoty w Warszawie. Przez kilkadziesiąt lat awansował, by w październiku 1913 r. objąć dowództwo IV batalionu 66 p.p.²⁹ Zdarzały się jednostki o bardzo ciekawym pochodzeniu,

²⁹ RGWIA, f. 2680, op. 1, d. 20, k. 3–4; d. 165, k. 2v–3; f. 3694, op. 1, d. 2, k. 15v–16; d. 3, k. 13v–14, 22v–23; d. 4, k. 10–11, 18–19; d. 6, k. 10–11.

Płocka	–	–	–	–	1	–	1	–	–
Podolska	–	–	–	3	1	1	1	1	43
Połtawska	4	4	3	5	5	–	2	–	–
Pskowska	–	–	1	–	–	–	–	–	–
Radomska	–	–	–	–	1	–	–	3	–
Riazańska	–	–	–	3	1	160	701	561	–
Samarska	–	1	–	–	–	7	1	–	–
Saratowska	–	–	–	–	–	8	–	–	–
Simbirska	–	–	–	–	–	1	–	–	–
Smoleńska	2	2	2	–	–	7	1	–	–
Stawropolska	–	–	–	–	1	–	–	–	–
Tambowska	1	3	2	3	1	60	979	738	–
Taurydzka	1	2	2	2	2	–	–	–	–
Terski	–	–	–	–	1	–	–	–	–
Tobolska	–	1	–	–	–	–	–	–	1
Tulska	1	1	1	1	6	1	1	1	–
Twerska	1	1	1	2	3	–	–	–	–
Tyfliska	–	1	–	1	2	–	–	–	43
Ufimska	–	–	1	–	–	–	–	–	25
Warszawska	1	3	2	2	3	–	–	1	–
Wiatska	–	–	–	–	–	4	–	–	–
Wileńska	–	–	–	–	–	–	17	–	–
Witebska	–	–	–	–	1	–	–	–	–
Włodzimierska	–	–	–	–	2	28	1	355	103
Wołogodska	1	1	1	–	1	4	–	–	–
Wołyńska	–	–	2	2	2	52	394	389	158
Woroneska	1	4	3	–	2	–	–	–	–

Źródło: RGWIA, f. 2680, op. 1, d. 20, 21, 165; f. 3694, op. 1, d. 2–4, 6; APL, Rząd Gubernialny Lubelski (1867–1918), Komisje spisowe, sygn. 235, 236.

np. Mikołaj de Montes Puetro Karrero służący w 18 BA, który pochodził z guberni chersońskiej i był wyznania prawosławnego, choć prawdopodobnie jego ojciec lub dziadek przybyli spoza Rosji, a on sam uległ szybkiemu zruszczeniu. Społeczność rosyjską uzupełniali, aczkolwiek bardzo rzadko, także oficerowie wyznający islam. Od 1904 r. np. dowódcą 13 rot 66 p.p. był Ibrahim-Bek Gusiejnow z obwodu dagestańskiego³⁰.

Trochę inaczej kształtowało się pochodzenie terytorialne szeregowców i podoficerów armii rosyjskiej w guberni lubelskiej. Wpływ na tą kwestię miał

³⁰ RGWIA, f. 3694, op. 1, d. 2, k. 9v–10; d. 3, k. 9v–10; f. 2680, op. 1, d. 165, k. 4v–5; APL, USC Lublin, prawosławne – sobór Podniesienia Krzyża, sygn. 11, Połnyj posłużnyj spisok.

pobór rekruta. Podczas powoływania do służby czynnej osób podlegającym wypełnieniu powinności wojskowej, zazwyczaj kontyngent z jednego powiatu danej guberni kierowano do tej samej jednostki. W skąpo zachowanych materiałach spisu z 1897 r., dotyczących jednostek wojskowych, można zauważyć w poszczególnych oddziałach osoby przybyłe tylko z kilku guberni (tab. 3). Stąd też podczas analizy porównawczej wyników spisu powszechnego dotyczącego mieszkańców guberni lubelskiej według miejsca urodzenia (uwzględniono w nim także osoby będące w czynnej służbie wojskowej) a jednostkami stacjonującymi w obrębie powiatów można ustalić przypuszczalne pochodzenie terytorialne żołnierzy niższych stopni.

Na przełomie 1896/1897 r. w powiecie biłgorajskim stacjonował 13 pułk Kozaków dońskich. Jak wynika ze spisu, w tym samym czasie wyraźnie dominowali żołnierze pochodzący z obwodu dońskiego i guberni saratowskiej, skąd zapewne do tego pułku trafił pobór rekruta. Podobna sytuacja miała miejsce w 15 pułku Kozaków dońskich w Tomaszowie. W stacjonującym w Krasnymstawie 67 p.p., służbę wojskową odbywali z kolei głównie żołnierze z guberni: woroneżskiej, penzeńskiej, czernihowskiej i tambowskiej. W sąsiednim powiecie chełmskim kwaterował 65 p.p. i 66 p.p. składający się przeważnie z rekrutów z guberni: tambowskiej, bessarabskiej, czernihowskiej i penzeńskiej. Za to w Lubartowie, gdzie umieszczono 2 baterie 18 BA, wyraźnie przeważali szeregowi z guberni riazańskiej, włodzimierskiej i tambowskiej. W Kraśniku, gdzie od podstaw zbudowane koszary zajmowane przez 70 p.p., żołnierze najniższych rang tej jednostki pochodzili z guberni riazańskiej, estlandzkiej, wołyńskiej oraz wileńskiej. Powiat hrubieszowski stał się miejscem rozkwaterowania 20 pułku dragonów oraz 13 konnej baterii artyleryjskiej. Do tych jednostek kierowano w połowie lat 90. poborowych z guberni woroneżskiej, jekaterynosławskiej, kurskiej, niżegorodzkiej, połtawskiej, taurydzkiej i chersońskiej. Podobna sytuacja miała miejsce w garnizonie twierdzy Iwangorod. W tutejszych oddziałach artyleryjskich i piechoty zdecydowanie przeważali żołnierze z guberni: woroneżskiej, permskiej, wołyńskiej, kostromskiej, bessarabskiej, czernihowskiej, riazańskiej, kurskiej, mińskiej, kazańskiej, inflanckiej, kijowskiej i połtawskiej³¹. Można śmiało stwierdzić, iż jednostki armii rosyjskiej stacjonujące na terenie guberni lubelskiej między powstaniem styczniowym a wybuchem I wojny światowej były kadrowo wyraźnie zdominowane przez osoby pochodzenia rosyjskiego. Przeważnie pochodzili oni z centralnych guberni Rosji europejskiej, co zresztą było odzwierciedleniem miejsce osiedlenia ówczesnie określanych osób narodowości „wielkoruskiej”.

³¹ APL, KGL, sygn. 1897:18, k. 176, 182, 268, 314, 551, 654v, 738v; sygn. 1898:17, k. 247v, 292v, 359, 422, 472, 532v, 634; RGL (1867–1918), Komisje spisowe, sygn. 238, k. 31–102; *Pierwaja wsieobszczaja pieriepis nasielenija Rossijskoj Impierii, 1897 g.*, t. LIV, *Lublińska gubernija*, pod red. N. A. Trojnickago, Pietierburg 1905. s. 42–49.

Korpus oficerski jednostek rosyjskich na Lubelszczyźnie pod względem pochodzenia stanowego niczym nie odbiegał od tych stacjonujących w pozostałych częściach ogromnego imperium carów. Dominującą pozycję w rosyjskim korpusie oficerskim posiadała rodowa szlachta, która wypełniała obowiązek służby państwowej czy wojskowej wobec swego władcy – cara Rosji jeszcze od czasów Piotra I. Według danych przytaczanych przez historyka radzieckiego P. A. Zajonczkowskiego, w maju 1895 r. rodowa szlachta stanowiła prawie 51% całego korpusu oficerskiego, w zależności od rodzaju wojska. Najwięcej oficerów pochodzenia szlacheckiego służyło w oddziałach gwardii, najmniejsza zaś grupa w jednostkach piechoty, kawalerii czy artylerii polowej³². Jak zatem przedstawiała się sytuacja w jednostkach związanych z gubernią lubelską?

W 1909 r. w 18 BA wśród 58 oficerów, połowa pochodziła ze szlachty rodowej. Drugą grupę pod względem wielkości, stanowili synowie ober- i sztab-oficerów w liczbie 15 osób, następną zaś synowie urzędników – 8 osób. Najmniej reprezentowane były stany: mieszczański i chłopski (po 3 osoby). Inaczej sytuacja przedstawiała się w końcu 1913 r. w 66 p.p. Na 65 oficerów i urzędników posiadających rangi, z rodowej szlachty pochodziło jedynie 17 osób. Co ciekawe silną reprezentację w tym pułku posiadały osoby ze stanu mieszczańskiego (14) i chłopskiego (13). Ponadto 8 osób wywodziło się z rodzin urzędników, 4 było reprezentantami stanu duchownego, kolejnych 3 wywodziło się z rodzin oficerów, 2 było synami kupców, po jednym nauczyciela i kozaka, a 2 posiadało tytuł rodowego honorowego obywatela³³.

Z posiadanych danych można więc wysnuć wniosek, iż oficerowie pochodzenia szlacheckiego stanowili prawdopodobnie maksymalnie do 55% stanu korpusu oficerskiego danej jednostki. Dolna granica była bardzo płynna, np. we wspomnianym 66 p.p. było to około 25% stanu oficerów. Spory udział wśród oficerów pochodzenia rosyjskiego już w drugiej połowie XIX w. mieli synowie raznoczyńców (głównie urzędników, oficerów), mieszczan, chłopów, kupców czy duchownych prawosławnych. Świadczy to jedynie o tym, że służba w armii rosyjskiej dawała możliwości stabilizacji ekonomicznej oraz awansu społecznego.

Zupełnie inaczej kształtowała się struktura społeczna żołnierzy niższych rang. Rzutowały na to zasady poboru rekruta w armii rosyjskiej. Większość poborowych pochodziła spośród stanów nieuprzywilejowanych imperium, czyli

³² Według S. Wołkowa w 1912 r. 53,6% wszystkich oficerów było pochodzenia szlacheckiego (w piechocie 44,3%). P. A. Zajonczkowskij, *Samodierżawije i russkaja armija...*, s. 202–207, 209–213; S. W. Wołkow, *Russkij oficerskij korpus*, Moskwa 1993, s. 266–273; Idem, *Tragedija russkago oficerstwa. Oficerskij korpus Rossii w riewolucii, Graždanskoj wojnie i na czużbinie*, Moskwa 2002, s. 11–12; W. Caban, *Służba rekrutów...*, s. 38–41.

³³ RGWIA, f. 2680, op. 1, d. 165, k. 1–20; f. 3694, op. 1, d. 6, k. 1–32.

chłopstwa i mieszczaństwa. W jednostkach stacjonujących w guberni lubelskiej w grupie szeregowców i podoficerów pochodzenia rosyjskiego od 85% do nawet 98% stanowili przedstawiciele stanu chłopskiego, a pozostałe kilka procent synowie mieszczan. Z początkiem 1913 r. z poboru rekruta do 66 p.p. trafiło 830 osób pochodzenia chłopskiego, 128 mieszczańskiego, 2 rodowych honorowych obywateli oraz 1 syn diakona³⁴. Skład społeczny żołnierzy niższych rang pułków rosyjskich na Lubelszczyźnie nie różnił się zbyt wiele od składu tych, stacjonujących na innych terenach imperium, a bezwzględny wpływ na taką sytuację miały zasady poboru rekruta.

Żołnierze służący w armii rosyjskiej na terenie guberni lubelskiej stanowili ważną część tutejszej społeczności rosyjskiej. Oficerowie często decydowali się na pozostanie w Lublinie, Chełmie, Tomaszowie czy Zamościu poprzez małżeństwo, nabycie jakiegoś majątku nieruchomego, po przejściu na emeryturę lub opuszczenie szeregów armii z innych przyczyn. Np. ważną osobą lubelskiej społeczności rosyjskiej w latach 70. i 80. był mjr Ławrientij Bielajew, który pełnił obowiązki starosty tutejszej cerkwi Przemienienia Pańskiego czy ppłk Aleksander Pomierancew lub kpt. Mitrofan Wiazmin³⁵.

Podobnie było z szeregowymi żołnierzami. Wielu z nich po wypełnieniu obowiązku wojskowego miało możliwość powrotu w rodzinne strony. Nie wszyscy jednak po kilku- lub kilkunastoletniej nieobecności w rodzinnej wsi lub mieście wracali do Rosji. Żołnierze ci z wielorakich przyczyn, np. małżeństwo, praca itp. obrało sobie za miejsce stałego zamieszkania teren guberni lubelskiej³⁶. To właśnie spośród nich władze rosyjskie mogły kompletować m.in. skład osobowy struktur służb bezpieczeństwa publicznego – żandarmerii, straży ziemskiej czy policji miejskiej.

Dyslokacje jednostek wojskowych na obszarze między Wisłą a Bugiem były podyktowane różnymi przyczynami. Wpływ na takie decyzje miały przede wszystkim poważne decyzje polityczne, takie jak: powstanie styczniowe oraz konflikty zbrojne, w których uczestniczyła strona rosyjska. Zmiana miejsc stacjonowania wojsk podyktowana była także korygowaniem planów militarnych

³⁴ RGWIA, f. 3694, op. 1, d. 21, k. 1–246; A. Dobroński, *Pobór do armii...*, s. 246–247; P. A. Zajonczkowski, *Samodieżawije i russkaja armija...*, s. 114–116; Ł. G. Bieskronnyj, *op. cit.*, s. 82–91; W. Caban, *Służba rekrutów...*, s. 32–33.

³⁵ Na taki proces wskazują ślady obecności oficerów, którzy osiedli na stałe w miastach guberni.. APL, USC Lublin, prawosławne – cerkiew Przemienienia Pańskiego, sygn. 10, p. 79; sygn. 12, p. 160–161; sygn. 13, p. 195–196; sygn. 20, p. 155; sygn. 22, p. 147; Archiwum Urzędu Stanu Cywilnego w Chełmie (dalej cyt. AUSCCh), prawosławne – cerkiew Jana Teologa, 1911, akt zgonu nr 11; 1914, akt zgonu nr 15.

³⁶ APL, USC Lublin, prawosławne – cerkiew Przemienienia Pańskiego, sygn. 12, p. 140, 146–147, 151–152, 155–157; sygn. 13, p. 191–192, 196–197; sygn. 14, p. 102–103, 107–108, 114–123; sygn. 22, p. 146–147, 155–156; sygn. 30, p. 243–244; USC Chełm, prawosławne – cerkiew Jana Teologa, sygn. 14, akt zgonu nr 1; AUSCCh, prawosławne – cerkiew Jana Teologa, 1911, akt zgonu nr 15.

imperium rosyjskiego. W jednostkach rosyjskich przebywających na Lubelszczyźnie dominował żywioł rosyjski. Oczywiście było to zgodne z powszechnie panującymi zasadami doboru kadry oficerskiej pod względem narodowościowym i wyznaniowym. Również tryb przydzielania rekrutów do jednostek wojskowych rządził się własnymi prawami. Szczególną uwagę zwracano na wyeliminowanie rekruta polskiego z jednostek stacjonujących w Królestwie Polskim. Jednostki armii rosyjskiej stanowiły ważny element nacisku na społeczeństwo polskie. Obecność wojsk carskich była podstawą władzy zaborcy nie tylko na analizowanym terytorium, lecz na obszarze nawet Królestwa Polskiego.

RUSSIAN ARMED FORCES IN THE AREA OF THE LUBLIN PROVINCE IN THE YEARS 1864–1914

Summary. Owing to its geographical location, the Lublin province made a very important part of the Kingdom of Poland as well as the whole Russian empire. Such conditions affected the maintenance of considerable forces of the tsarist army in those areas. The fall of the January Uprising influenced the enlargement of the contingent of the Russian armed forces. The present article analyzes the changes taking place in the dislocation of the military units of the Romanovs' army and their numbers. Besides, on the example of a few detachments the questions of the social and territorial background as well as the religions of the officers and the soldiers staying in the Lublin province between the January Uprising and the World War I are discussed.

Key words: Russian army, Lublin province, Russians